

ЗМЕСТ

Чалавек ідзе. <i>Аповесць</i>	3
-------------------------------------	---

АПАВЯДАННІ

Слёзы Тубі	84
Незвычайная прынада	93
Лацароні	102
Шчасце	119
Бярозавы конь	123
Падарожжа вакол дома	132
Васька Жукаў	149
На крызе	153
Максімка	159

I

*Старадаўнія часы. — Царства звяроў. —
Ці людзі? — Няўдалае паляванне. —
Падвячорак з пацука. — Начлег на дубе.*

Гэта было даўно-даўно... Можа, мільён гадоў назад. Дакладна сказаць нельга, але прыблізна навука ведае, калі і як гэта было. Ёсць сведкі з таго часу: розныя знакі, рэчы, расліны, косці, каменні, нават самыя пласты зямлі, якія досыць праўдзіва могуць расказаць цікавыя гісторыі з таго часу. Трэба толькі навучыцца іх разумець...

З такіх помнікаў і склалася гісторыя, аб якой тут гаворыцца.

У тыя часы наша Еўропа мела зусім не такі выгляд, як цяпер. Мора займала ўсю сучасную Паўднёвую Еўропу і даходзіла да Альпаў, а ў нас — да нізоўяў Дняпра і Волгі.

Каўказскія, Крымскія горы, Альпы, Апеніны тады толькі што пачыналі падымацца ад зямлі. Усюды дзейнічалі вулканы, нават у такіх месцах, дзе цяпер аб гэтым ніхто і не думае, напрыклад у сучаснай Германіі,

Англіі. Казбек, Эльбрус выкідалі агонь, попел, лаву.

Паступова, павольна, на працягу соцень тысяч гадоў Еўропа прымала той выгляд, які мае ў нашы дні.

І клімат быў іншы, значна цяплейшы, напрыклад, як цяпер у Паўночнай Афрыцы.

Адпаведна гэтаму і расліннасць была больш разнастайная і багатая. Фігавыя і лаўравыя дрэвы раслі разам з хваёвымі. Разам з дубам, клёнам і вязам падымаліся пальмы, а нашы бярозы і вербы стаялі побач з міртамі, магноліямі і алеандрамі.

Уся гэтая расліннасць складала велізарныя лясы, якія займалі большую частку Еўропы. Насельнікамі гэтых лясоў былі ўсялякія звяры, з якіх адны дайшлі да нашага часу бадай што такімі самымі, як былі, другія значна змяніліся, а трэція зусім зніклі, і іх цяпер называюць «дапатопнымі».

Былі і стэпавыя прасторы, дзе вольна бегалі стэпавыя звяры.

Нідзе толькі не відаць было слядоў чалавека. Ніводнага чалавечага жылля не было ва ўсёй краіне. Аніводнага чалавечага слова не чулася на ўсёй прасторы. Аніводнага паляўнічага не сустракалі звяры на сваёй дарозе.

Гэта было сапраўднае «царства звяроў». Яны былі гаспадарамі ўсяе зямлі...

Але вось на адной палянцы з'явіўся гурток нейкіх стварэнняў, якія ішлі на дзвюх нагах. Можа, гэта і ёсць людзі?

Не, здаецца, гэта малпы, бо ўсё цела іх пакрыта поўсцю. Галава доўгая, выцягнутая спераду назад, а зверху нібы прыплюснутая. Ілба, бадай, зусім няма, а які ёсць, дык не разбярэш, дзе ён пачынаецца. Нос таксама пляскаты, пераноссе ледзь прыкметнае. Вочы сядзяць надта глыбока, а косць над імі выступае наперад, як страху.

Падбародак ледзь вызначаецца, а вялізныя сківіцы высунуліся наперад, як і ў кожнага добрага зверу.

Рост іх быў невялікі, плечы шырокія, а рукі занадта доўгія. Ногі ж, наадварот, вельмі кароткія.

Адным словам, зусім не такі выгляд, як у нас з вамі.

Але з другога боку, калі добра прыгледзецца, то і ад малпаў яны значна адрозніваліся. Перш за ўсё, яны ўвесь час хадзілі і стаялі толькі на дзвюх нагах і хадзілі цвёрда, амаль што прама, абапіраючыся на зямлю ўсёй падэшвай.

Малпы ж, як вядома, ніколі гэтак не ходзяць. Калі ім і здараецца прайсціся на дзвюх нагах, дык усяго некалькі крокаў, але і тады яны ступаюць на зямлю толькі бакамі падэшвы, як часам ходзяць дзеці з вельмі крывымі нагамі.

Адна толькі хада паказвала ўжо, што гэтыя істоты ні ў якім разе не могуць быць малпамі.

Ды і другія адзнакі таксама аб гэтым сведчылі. Напрыклад, рукі хоць былі і даўжэйшыя за нашы, але ж карацейшыя ад рук малпы. Апрача таго, відаць было, што і трымаюцца рукі вальней, як у малпаў. Калі наша сучасная чалавекападобная малпа ідзе на дзвюх нагах, яна рукамі дастае да зямлі, нават абапіраецца імі перад сабой, закідаваючы ногі за рукі. А тут зусім іншая справа. Відаць было, што гэтыя стварэнні прывыклі ўжо рабіць рукамі разнастайныя рухі.

Далей, калі галава і морда зусім не падобны былі да чалавечых, — затое таксама адрозніваліся і ад малпавых. Хоць лоб быў маленькі, але ўсё ж такі большы і, галоўнае, не такі пахілы, як у малпы.

І ўрэшце, самая галоўная адзнака — гэта велічыня чэрапа, альбо, праўдзівей сказаць, аб'ём мазгоў, што могуць у ім змясціцца. Самая разумная і вучоная сучасная малпа мае аб'ём мазгоў напалову меншы ад гэтага чалавека*.

Такім чынам, выходзіць, што перад намі не малпы, а нешта накшталт людзей. І сапраўды: гэта былі першыя істоты, якім больш-менш можна было ўжо даць назву чалавека.

* Сярэдні аб'ём чэрапа сучасных чалавекападобных малпаў — 600 куб. см, а ў гэтых істотаў — 1200 куб. см. Сярэдні аб'ём чэрапа сучасных людзей 1400—1600 куб. см.

Не адразу яны з'явіліся гэткімі. Мільёны гадоў прайшлі, пакуль яны зрабіліся такімі, якімі мы тут іх бачым. Таксама як шмат соцень тысяч гадоў павінна было прайсці пасля іх, пакуль мы зрабіліся такімі, якія мы цяпер ёсць.

Доўгі час людзі нічым не адрозніваліся ад малпаў, а яшчэ раней — наогул ад жывёл. Можа, выпадкова іх дзяды трапілі ў іншыя ўмовы жыцця, дзе давялося больш быць на зямлі, чымся на дрэвах, дзе рукі іх пачалі прывыкаць да другой працы, дзе ім трэба было больш папрацаваць мазгамі, — і патомкі іх ужо крыху пачалі адрознівацца ад іншых сваякоў.

Доўгі час гэтыя адзнакі былі вельмі нязначнымі. Але паступова яны рабіліся ўсё болей і болей выразнымі. І нарэшце прыйшоў такі час, калі ясна стала відаць, што гэтыя істоты — не звяры.

А калі прыпомнім, што на нашых ваках, на працягу малога часу, чалавек можа зусім змяніць пароду жывёл, паставіўшы іх у іншыя ўмовы жыцця, калі мы звернем увагу, што тая самая жывёла і нават сам чалавек і цяпер у розных месцах, пры розных умовах жыцця набываюць інакшы выгляд, — тады ўсім нам будзе ясна, што на працягу мільёнаў год гэтыя змены павінны быць дужа значнымі. Гэта і даводзіць нам навука аб гісторыі чалавека.

* * *

Гурток складаўся з 25—30 асоб. Тут былі і жанчыны з дзецьмі на руках і на карку, і падлеткі, і мужчыны рознага ўзросту, у тым ліку адзін стары.

У руках яны нічога не мелі, нічога не неслі. Яны жылі яшчэ таксама, як усе іншыя жывёлы: вандравалі з месца на месца, шукаючы корму.

Адны выграбалі рукамі нейкія карэнні, другія шукалі на дрэвах плады, трэція стараліся злавіць і знайсці што-небудзь жывое: чарвяка, жука і гэтак далей.

Нялёгка было напасвіцца такім чынам. Шмат часу трацілася на гэты падвяхорак. І ніводным словам яны яшчэ не перакінуліся паміж сабой.

Пасля адзін за адным пачалі збірацца на палянку, каб адпачыць. Усеўшыся на карачкі, яны моўчкі глядзелі наперад і, здаецца, ні на што не зварачалі ўвагі. Ціха было каля іх. Толькі дзеці, гуляючы, часам узвізгвалі. Ад дарослых жа не чуваць было аніводнага слова.

Можа, яны нямыя?

Не, не нямыя яны, а проста не ўмеюць яшчэ гаварыць.

І нічога дзіўнага ў гэтым няма. Мы ведаем, што малыя дзеці не адразу пачынаюць гаварыць. А калі пачынаюць, дык толькі

таму, што ўвесь час каля сябе чуюць гаворку. А каб яны ні ад каго не чулі ніводнага слова, тады і не ведалі б мовы.

Ад каго ж мог пачуць мову першы чалавек? Значыцца, ён і не мог навучыцца. Ды каб ён цяпер нават пачуў мову, то ўсё роўна навучыцца б не мог, бо язык яго яшчэ не прыстасаваны да таго, каб гаварыць. Праўда, некалькі слоў, калі можна так назваць некаторыя іхнія гукі, яны ведалі. Напрыклад, яны добра ведалі слова «га», якое звычайна вымаўляў вajak, калі даваў знак ісці далей, ці папярэдзваў аб небяспецы, ці наогул хацеў звярнуць увагу сваіх сяброў на якую-небудзь з'яву.

Каб перакласці гэты гук на нашу мову, то ён азначаў бы разам шмат нашых слоў, напрыклад: «Увага! Сюды! Збірайцеся! Глядзі! Ідзём! Сцеражыцеся! Слухайце! Стой! Пачакайце! Цішэй!»

Сонца пяшчотна асвятляла палянку. Людзі спакойна адпачывалі і, здаецца, адчувалі сябе прыемна. Дзеці бегалі, гулялі. Маткі даглядалі сваіх маленькіх дзяцей, выбіралі з поўсці трэсачкі альбо яшчэ што.

Але дзіўная рэч: усе яны чамусьці былі нейкія сумныя. За ўвесь час ніхто з іх яшчэ ні разу не ўсміхнуўся. Нават маткі песцілі сваіх дзяцей неяк сурова. А хлопчыкі гулялі, бегалі, куляліся, нібы выконвалі якую сур'ёзную работу. А разам з тым ві-

даць было, што яны адчуваюць сябе досыць добра.

Што такое з імі здарылася?

Нічога. Проста яны яшчэ не ўмелі смяцца.

Умовы іхняга жыцця былі такія, што вельмі мала было прычын, якія б спрыялі развіццю гэтай здольнасці. Сярод лясных жыхароў нашы людзі былі самыя слабыя, самыя няшчасныя. Яны не маглі памерацца сіламі з вялікімі звярамі. Не мелі тых зубоў і кіпцюроў, што маюць драпежнікі. Нават бегаць не маглі так хутка, як бегалі некаторыя жывёлы. Кожны звер, які цяпер і духу чалавека баіцца, тады мог пакрыўдзіць чалавека. А як было пракарміцца, пражыць? Не да смеху тут...

А здольнасць смяцца, як і ўсе іншыя здольнасці, не звалілася сама з неба. На гэта таксама патрэбны і доўгі час і адпаведныя ўмовы. Недарма ж да нашага часу ніводная жывёліна не навучылася яшчэ смяцца.

Сярод гуртка вызначаўся адзін мужчына трохі вышэйшага росту, відаць, дужэйшы за іншых і нават, здавалася, нібы з твару разумнейшы. Гэта быў павадыр, ваяц гуртка.

Ніхто яго, вядома, не выбіраў, не прызначаў. Склалася яно само сабой, калі ён у бядзе першы кідаўся на ворага, калі ён першы заўважаў небяспеку, папярэджваў аб ёй, калі ён клапаціўся аб усім гуртку. У такія

мінуты кожны быў яму ўдзячны, слухаўся яго, — і такім чынам ён зрабіўся важаком.

Ён стаяў, абапёршыся аб дрэва, і, здаецца, нешта такое думаў. Але ці мог ён наогул думаць так, як мы гэта сабе ўяўляем?

Вядома, не. Калі мы прыслухаемся да сябе, то заўважым, што нашу думку выклікаюць словы. Мы думаем словамі, мы як быццам словамі ў думцы гаворым. А калі ён не ўмеў гаварыць, значыцца, не ўмеў і думаць. У яго галаве мільгалі нейкія няясныя вобразы, але звязаць іх у адну складную думку ён не мог, як не мог выказаць яе словамі.

Вось каля яго пакруціўся дванаццацігадовы хлопчык, яго родны сын. Павадыр паглядзеў на яго, у вачах нешта засвяцілася, нібы ён хацеў штосьці прыпомніць, але зараз жа гэта прайшло, — і бацька зноў забыўся, што гэта яго сын.

Раптам у лесе нешта шаснула — і на плянку выскачылі дзве казы. Угледзеўшы чужых, яны спыніліся ў здзіўленні, а ў гэты самы момант некалькі мужчын кінулася да іх. Але рукі толькі слізганулі па поўсці — і жывёлы зніклі. Нялёгка было нашым людзям паляваць з голымі рукамі.

Такая няўдача, відаць, засмуціла іх. Хоць твары і нельга было назваць свядомымі, але ж і на іх адбілася нейкае расчараванне.

Разам з тым прачнуўся голад, і яны зноў пайшлі шукаць спажывы. На гэты раз ней-